

# Beata Borowska-Beszta

---

## Analiza antropologiczna jako transformacja: problemy i techniki generowania tematów kulturowych

---

Problemy Edukacji, Rehabilitacji i Socjalizacji Osób Niepełnosprawnych 23/2,  
49-64

---

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

*Beata Borowska-Beszta*

Uniwersytet Mikołaja Kopernika  
Wydział Nauk Pedagogicznych  
ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń  
e-mail: borbesz@umk.pl

## **Analiza antropologiczna jako transformacja: problemy i techniki generowania tematów kulturowych\***

### **Abstrakt**

Artykuł metodologiczny jest pogłębionym przeglądem procesu analiz danych jakościowych według autorskiej koncepcji generowania tematów kulturowych antropologów Gerarda Ryana i H. Russella Bernarda (2003). Treści poprzedzone są metaforycznym ujęciem procesu analizy danych jakościowych według Iana Deya (1993) oraz przykładami z jakościowych badań własnych autorki.

Słowa kluczowe: analiza danych jakościowych, temat kulturowy, techniki analizy danych.

## **Anthropological analysis as a transformation: the problems and techniques of generating cultural topics**

### **Abstract**

The following article is methodological in-depth review of the process of analysis of qualitative data, according to the original concept of generating cultural themes introduced by cultural anthro-

---

\* Poniższy artykuł stanowią inne treści niż wygłoszone przeze mnie podczas II Seminarium metodologii w obrębie Pedagogiki Specjalnej, w którym uczestniczyłam 2 grudnia 2015 roku w Cieszynie, i opublikowane uprzednio w artykule pt. *Paradigmatic Chaos as the Godzilla: Analysis of Methodological Problems faced by Novice Qualitative Researchers in Theoretical Frameworks and Research Performances* w "International Research Journal for Quality in Education", Vol. 3(4), April 2016; <https://repozytorium.umk.pl/handle/item/3295> [data dostępu: 15.05.2016]. Z tego powodu, przyjmując za proszenie do publikacji od prof. dr. hab. Zenona Gajdzicy, organizatora tegoż seminarium, zdecydowałam się przedstawić inną problematykę metodologiczną, mam nadzieję – wartościową poznawczo.

pologists Gerard Ryan and H. Russell Bernard (2003). Contents are preceded by a metaphorical recognition of qualitative data analysis by Ian Dey (1993), and examples from the author's own qualitative research.

Keywords: qualitative data analysis, cultural theme, techniques of data analysis.

## Wprowadzenie

Tekst skoncentrowałam na pogłębionym przeglądzie sposobu realizacji analiz danych werbalnych, wskazanym jako autorska koncepcja przez dwóch antropologów amerykańskich: antropologa medycznego Gerarda Ryana i antropologa kultury H. Russella Bernarda (2003). Artykuł w całości obejmuje założenia i praktyczną stronę generowania tematów kulturowych w badaniach terenowych i jakościowych projektach badawczych. Tę problematykę zarysowałam uprzednio w części metodologicznej własnej monografii, poświęconej badaniom kultury dorosłych torunian z zaburzeniami rozwoju (Borowska-Beszta, 2013), niemniej jednak techniki analizy danych, przedstawione przez Ryana i Bernarda (2003) są wielce istotne w pracach badawczych, i z tego powodu, a także ze względu na wartość proponowanych technik, postanowiłam je przedstawić za autorami w sposób bardziej pogłębiony.

Analiza i technika generowania tematów kulturowych, którą proponują autorzy, zwraca, moim zdaniem, uwagę przydatnością w badaniach jakościowych i projektach tworzonych przez badaczy ugruntowanych epistemologicznie i/lub ontologicznie na antropologicznym i kulturowym gruncie edukacji, lecz również w studiach nad niepełnosprawnością czy badaniach odmienności psychosomatycznej. Niniejszy artykuł jest zatem w przeważającej części przeglądem praktycznych technik generowania tematów kulturowych, stanowiących zarówno część formułowania teoretycznych założeń projektu badawczego, jak i tematów generowanych jako wyniki badań indukcyjnych. Owo drugie rozumienie tematów kulturowych, jako wynik badań indukcyjnych, jest koncepcją szerszą niż kody i kategorie, wygenerowane z zebranych danych, co podkreślają: twórca koncepcji Moris Edward Opler (1945), James Spradley (1979), Ryan i Bernard (2003) oraz Beata Borowska-Beszta (2013).

Struktura tekstu obejmuje w pierwszej części definiowanie procesu analizy jakościowej według Iana Deya (1993), jako procesu transformacji danych, oraz zawiera definiowanie tematów kulturowych, wskazanych przez Oplera (1945), a następnie uwzględnia metodologiczne propozycje generowania tematów kulturowych, na drodze stosowania praktycznych technik pracy z danymi tekstualnymi, wskazane przez antropologów kultury Ryana i Bernarda (2003). Tekst wzbogacam przykładami z własnych badań.

## Analiza jako transformacja

Metaforycznie i obrazowo o realizacji analiz danych jakościowych pisze Dey (1993), uczony stosujący przestrzeń kulinarną do ilustracji analizy danych jakościowych. Poniżej prezentuję obszerniej autorską metaforę Deya (1993). Autor uważa, że analiza jakościowa i zrobienie omletu angażują analogiczne czynności człowieka. Nie można bowiem zrobić omletu bez rozbicia skorupki jaj oraz, jak wskazuje autor, nie można zrobić omletu bez ubicia tych jaj razem. Wnioskiem autora z kuchennej obserwacji jest to, że podobnie, analiza danych jakościowych polega na wstępnym zniszczeniu zastanych struktur, np. tekstu, bądź rozumienia danych czy też zastanych i trwałych związków między słowami. Dey (1993) uważa, że poprzez określone formy ingerencji zewnętrznej badacza w struktury tekstu (lub metaforycznie określone „ubijanie jaj” dowolną trzepaczką) wytworzony zostaje pisemny raport badawczy lub naukowo przygotowany omlet. Konkludując rozważania definicyjne autor zauważa, że analizowanie oznacza rozbicie i rozczłonkowanie struktury zastanych danych werbalnych, a następnie połączenie tych fragmentów razem (Dey, 1993, s. 103). Sięgając do greckiej etymologii słowa „analiza”, prefiks „ana” oznacza „ponad coś”, „więcej niż”, natomiast greckie rozumienie rdzenia „lysis” oznaczało rozpraszanie, rozdrabnianie lub rozpuszczanie (Dey, 1993). Analiza jest więc zdaniem Deya (1993) etymologicznie i historycznie procesem rozpraszania i rozdrabniania danych do elementów składowych, w celu ujawnienia charakterystycznych elementów i struktury. Dey (1993) mówi, że bez analizy musielibyśmy całkowicie polegać na wrażeniach i intuicji na temat danych jako całości. Uważa, że podczas analiz danych jakościowych profesjonalny badacz korzysta z bardziej doprecyzowanych i logicznych procedur analitycznych, aby otrzymać w raporcie badawczym metaforyczny, smaczny omlet jako coś zupełnie innego od składników, od których zaczynał pracę (Dey, 1993). To, jak słusznie zauważa autor, analiza danych jakościowych jest procesem *transformacji*. Polega on na transformowaniu danych w coś, czym nie były na początku. Autor ten uważa, że opis w badaniach (*deskrypcja*) kładzie podstawy pod analizy, lecz prowadzone analizy dają z kolei podstawę do tworzenia dalszej deskrypcji. Tym samym autor wskazał, moim zdaniem, trzy kluczowe procesy, jakie badacz realizuje podczas analiz jakościowych: *cykliczność*, *transformację*, *re-konceptualizację pierwotnych deskrypcji*. Wskazuje on bowiem, że badacz jakościowy rozpoczyna prace analityczne już we wstępnej deskrypcji, co oznacza iż analizę musi poprzedzić synteza i dysponowanie deskrypcjami, np. danych terenowych, lub innymi. Analogiczne działania proponował wcześniej Spradley (1979), który zalecał, aby gromadzenie danych rozpoczynać od uzyskania obszernych narracji, dzięki pytaniom opisowym, od których można zaczynać prace analityczne. Kolejnym krokiem analityka, według Deya (1993), są rzeczywiste analizy i przyglądanie się danym przez cały proces transformacji, począwszy od ich „rozproszenia” i podziału danych na fragmenty. Badacz, zdaniem Deya (1993), ogląda sposób

budowy i połączeń fragmentów tekstu z nowymi strukturami, podczas procesu re-konceptualizacji danych.

Podczas analiz danych jakościowych dane, zdaniem Deya (1993), są rozczłonkowane w celu ich klasyfikacji oraz w celu zbudowania połączeń między pomysłami (konceptcjami ich dotyczącymi), jakie przychodzą badaczowi do głowy. Stają się podstawą do nowego fragmentu tworzonego opisu. Proces analizy danych jakościowych, podobnie jak całe badania, opiera autor na modelu koła oraz rekurencji do danych i sceny kulturowej, podczas realizacji analiz. Dey (1993) skonstruował graficzny model ilustrujący analizę jakościową, który stanowi trójkąt równoboczny, wpisany w koło. Autor opisał wierzchołki trójkąta jako trzy czynności analityczne: opisywanie (*describing*), klasyfikowanie (*classifying*) i łączenie (*connecting*). Dey (1993) uważa, że analiza jest procesem cyrkularnym, rozpoczynającym się od cyklicznych deskrypcji z naprzemiennie pojawiającymi się czynnościami analitycznymi. To potwierdza, moim zdaniem, konieczność prowadzenia różnego typu zapisów, notatek, inskrypcji, deskrypcji czy dzienników przez badaczy udających się w teren. Zdaniem wymienionego badacza rdzeniem analizy jakościowej jest proces opisu fenomenu, klasyfikowanie oraz zobaczenie, w jaki sposób koncepcje tworzone przez badacza podczas analiz tekstu łączą się. Dey (1993) wskazuje również istotne, stałe elementy i kategorie analiz danych jakościowych, warte wzmożonej uwagi badacza. Są to deskrypcje, kontekst, intencje, proces oraz klasyfikacje.

### Temat kulturowy

Temat kulturowy został opisany w latach 40. XX wieku przez antropologa amerykańskiego Oplera (1945). Zdaniem autora jest on „postulowaną pozycją, deklarowaną lub przyjmowaną. Może być również zwykłym, kontrolowanym zachowaniem lub stymulowaną aktywnością, akceptowaną w niewypowiedziany sposób (*tacitly*) lub otwarcie promowaną w danym społeczeństwie” (Spradley, 1979, s. 185 za: Borowska-Beszta, 2005, 2013). Opler (1945) uważał, że analizy i generowanie tematów kulturowych są kluczowymi krokami w analizach kultur. Twierdził, że „w każdej kulturze znajdują się ograniczone liczby dynamicznych twierdzeń, zwanych tematami, które kontrolują zachowanie lub stymulują aktywności podejmowane w danej kulturze. Te formy aktywności, niekiedy zakaz wykonywania aktywności lub zalecenia realizacji danych tematów, są wyrażane”. Ekspresje tematów kulturowych pomagają oczywiście, zdaniem Oplera (1945), w odkrywaniu ich i rozumieniu badanych kultur (Opler, 1945 s. 198–199 za: Borowska-Beszta, 2013). Takie samo stanowisko w kwestii struktury tematów kulturowych i ich roli wyraził Spradley (1979).

Opler (1945) wskazał trzy sposoby analizy i generowania tematów kulturowych. Po pierwsze, zaobserwował, że tematy kulturowe są możliwe do odkrycia dzięki zgromadzonym obszernym danym. Po drugie, zauważył, że „ekspresje”, czyli formy prze-

jawianych aktywności w danej kulturze, są niekiedy niezrozumiałe bez odwołania się właśnie do tematów kulturowych. Po trzecie, Opler (1945) uważa, że wśród tematów kulturowych bywają zarówno tematy jawne, jak i ukryte. Jawne manifestują się otwarcie. Występuje powszechna zgoda na nie w danej kulturze. Obok nich istnieją tematy kulturowe subtelniejsze, pojawiające się na poziomie symbolicznym lub idiosynkrazycznym (Opler, 1945 za: Ryan, Bernard, 2003; Borowska-Beszta, 2013).

### Temat kulturowy jako dynamiczna asercja

Czytając współczesne prace metodologiczne lub raporty z badań badaczy jakościowych, w naukach społecznych można zauważyć, że definiowanie „tematu” lub „tematu kulturowego” jest szerokie i różnorodne. Ryan i Bernard (2003) zauważyli, że badacze jakościowi, mówiąc o „tematach”, używają różnych pojęć oraz różnego ich rozumienia. Wskazani uczeni w omawianym artykule, mając na myśli „tematy kulturowe” jako struktury analityczne kultur, nazywają je tylko „tematami”.

Różnice, jakie można zaobserwować w koncepcji procesu generowania tematów kulturowych, mają, moim zdaniem, co najmniej dwie płaszczyzny. Po pierwsze, należy wziąć pod uwagę sposób manifestowania się tematu. Może być on jawny lub odwrotnie – występować w sposób ukryty (*tacit*), pod powierzchnią wiedzy kulturowej. To rozróżnienie powoduje z kolei podział tematów na tematy tzw. zewnętrzne i wewnętrzne, czyli te związane z wiedzą skonkretyzowaną w kwerendach i wnoszoną do projektu przez badacza (*etic*) oraz te odniesione do wiedzy uczestników sceny kulturowej (*emiczne*), pojawiające się po badaniach terenowych. Po drugie, temat kulturowy, w różnych ujęciach, ma odrębną semantyczną zawartość. Istnieją zatem tzw. tematy wąskie „zniczeniowe”, odnoszące się tylko i wyłącznie do danej badanej kultury, co wskazałam we własnych wcześniejszych raportach z badań etnograficznych w kulturach niepełnosprawności, poczynawszy od 1999 roku<sup>1</sup>. Są również tematy kulturowe szerokie, zwane tematami uniwersalnymi, o których pisali m.in. Josef B. Casagrande i Kenneth L. Hale (1967) oraz Spradley (1979).

### Źródła tematów kulturowych

Kiedy ujawnia się temat kulturowy podczas eksploracji teoretycznych lub badań terenowych? To pytanie stawiają Ryan i Bernard (2003), podkreślając, iż tematy czę-

<sup>1</sup> Ostatnie badania własne autorki artykułu nad koncepcją stylu życia dorosłych z niepełnosprawnością, opublikowane w 2013 roku, wskazały istnienie szczególnych tematów kulturowych, wśród których chcę wskazać: „życie czymś planem na życie”, co oznacza, iż w badanej kulturze 50 dorosłych torunian z zaburzeniami rozwoju (niepełnosprawnością intelektualną) dominuje wzór życia dorosłego, zgodnie z planem wszystkich innych członków kultury niepełnosprawności lub kultury dominującej, poza uczestnikami badań (Borowska-Beszta, 2013).

sto bywają abstrakcyjne, zamazane, niewyraźne, stanowiąc konstrukty łączące nie tylko formy ekspresji obecne w tekście, lecz i te znajdujące w obrazach, dźwiękach czy przedmiotach. Autorzy uważają, że znalezieniu tematu zwykle towarzyszy możliwość udzielenia pełnej odpowiedzi na pytanie: Jaki jest przykład ekspresji fenomenu? Innymi słowy mówiąc, w czym się dany temat wyraża? Autorzy kontynuują wątek stwierdzeniem, że tematy ujawniają się w zróżnicowanych formach wyrazu i rozmiarach. Niektóre z tematów są szerokimi konstruktami łączącymi różne typy ekspresji. Inne są bardziej skoncentrowane, o mniejszym zasięgu i specyficznych formach ekspresji.

Tematy, zdaniem Ryana i Bernarda (2003), pochodzą z wielu odmiennych źródeł teoretycznych lub terenowych. Zdaniem cytowanych autorów mogą pochodzić po pierwsze, bezpośrednio z danych terenowych, na drodze realizacji indukcji analitycznej. Po drugie, mogą również pochodzić z uprzednich teoretycznych dociekań badacza oraz istoty jego badań, co oznacza w tym przypadku korzystanie z opcji tematu wskazanego w badaniach *a priori*. Zdaniem Ryana i Bernarda (2003), powołujących się na Martina Bulmera (1979), Anselma L. Straussa (1987), Jamesa Maxwella (1996), tematy *a priori* pochodzą z różnych źródeł, np. z charakterystycznych cech problemów i kwestii uprzednio studiowanych przez badacza, ponadto z definicji, koncepcji, co do których dani badacze są zgodni. Autorzy kontynuują, iż tematy kulturowe pochodzą również z kwerend specjalistycznych, zrealizowanych przez badacza odnośnie do przedmiotu badań. Kolejnymi źródłami tematów *a priori* są hierarchie wartości badaczy, ponadto orientacje teoretyczne badań oraz osobiste doświadczenia badaczy (Bulmer, 1979; Strauss, 1987; Maxwell, 1996). Generowanie tematów *a priori* Strauss i Juliet Corbin (1990) nazywali zjawiskiem „wrażliwości teoretyzowania”, co oznacza, iż na podstawie źródeł wskazanych wcześniej badacze są w stanie podejmować właściwe decyzje dotyczące tego, jakie główne kwestie należy zbadać, i w jaki sposób najlepiej zapytać o coś informatorów. To są również źródła tematów *a priori* (Dey 1993). Generowanie tematów kulturowych *a priori* stanowi, moim zdaniem, filar podstawy formułowania założeń teoretycznych jakościowych projektów badawczych. Nie można go zignorować w projektowaniu własnych badań. Drugą grupę tematów kulturowych, począwszy od antropologów kulturowych: Oplera (1945) i Spradleya (1979, 1980), Harry'ego F. Wolcotta (1992), do Ryana i Bernarda (2003), stanowią tematy kulturowe *a posteriori*, uzyskiwane przez badaczy jako wartość dodana po realizacji badań indukcyjnych (zob. Borowska-Beszta, 2013).

### Techniki generowania tematów kulturowych

Ryan i Bernard (2003) uważają, że analizy danych tekstualnych – jakościowych – obejmują zasadniczo pięć złożonych zadań w odniesieniu do generowania tematów kulturowych. Czynności analityczne obejmują zatem po pierwsze, odkrywanie te-

matów kulturowych głównych i podtematów. Po drugie, opisanie rdzenia oraz peryferyjnych elementów wygenerowanych tematów. Po trzecie, zbudowanie hierarchii i zapisów kodów do tematu. Po czwarte, umocowanie tematów we fragmentach właściwego tekstu, poddawanego analizom, i po piąte, odniesienie tematów do modeli teoretycznych (Ryan, Bernard, 2003). Ta propozycja analiz, zwłaszcza w piątym założeniu, jest bliska typowi badań kierowanych teorią i teorii ugruntowanej. Mogłabym dodać, na podstawie projektów badawczych zrealizowanych w kierunku generowania tematów kulturowych (Borowska-Beszta, 2005, 2013), że uzyskanie tematów *a posteriori* jest związane również w przypadku tematów (wyłączywszy dane *explicite* w postaci mott, przysłów, asercji, powiedzeń, porównań etc.) z czynnością abstrahowania od kodów, kategorii aż do wygenerowania tematów *tacit*, związanych z wiedzą tzw. ukrytą. Taki sposób dochodzenia do tematów kulturowych ukrytych (*tacit*) wymaga jakkolwiek ekstensywnego czytania całościowego zgromadzonych w terenie, bogatych danych, lecz nie zawsze jest uwieńczony sukcesem wygenerowania tematu *tacit*.

### Manifestacje tematów kulturowych

Ryan i Bernard (2003) uważają, że tematy kulturowe w danych manifestują się w strukturze tekstu poprzez różne elementy strukturalne. Są to: repetycje, rdzenne kategorie i typologie (zob. również Spradleyowskie *symbole lingwistyczne* za: Borowska-Beszta, 2005), metafory i analogie, zmiany (przejścia), podobieństwa i różnice, spójniki językowe. Ponadto dane, które zostały pominięte w materiale związanym z częścią teoretyczną. Poniżej charakteryzuję, za autorami, każdą technikę generowania tematów kulturowych. Zachowałam ich autorski porządek struktury tekstu. Jako pierwszy sposób manifestacji autorzy wskazują *powtórzenia (repetycje)*. Są one ich zdaniem jednym z prostszych sposobów identyfikowania tematów kulturowych. Ryan i Bernard (2003) wskazują, iż pisali o tym uprzednio również inni autorzy, tacy jak Robert Bogdan i Steven Taylor (1975, s. 83) piszący o „kwestiach, które się pojawiają i pojawiają ponownie”, Egon Guba i Yvonna S. Lincoln (1982) wspominający „powtarzające się regularności” czy Roy D’Andrade (1991), który napisał, że „ktokolwiek, kto słuchał długo fragmentów rozmów, wie, jak często krążą wokół tej samej sieci idei” (D’Andrade, 1991, s. 287). Autorzy uważają, że im częściej dana kwestia pojawia się w tekście, tym jest bardziej prawdopodobne, że stanowi ona temat kulturowy (Ryan, Bernard, 2003). Te obserwacje mogę również potwierdzić po realizacji uprzednich projektów badawczych od 1999 roku, w tym sporej liczby gromadzenia i/lub analizy danych z wywiadów etnograficznych w badanych scenach kulturowych. Podczas analizy danych badania w działaniu, etnografii instytucjonalnej Fundacji im. Brata Alberta w Radwanowicach, co oznacza 33 wywiadów z pracownikami, stałym powtórzeniem okazała się sytuacja powracających stale



elementów trudów i większego dyskomfortu w początkach pracy. Pracownicy nazywali własną sytuację wprost jako „szok”, „lęk”, „lęk przed nieumiejętnością komunikacji”, i innymi jakościami, z którymi się stopniowo oswajali (Borowska-Beszta, 2001). Prowadzone przeze mnie w 2008 roku analizy wtórne danych werbalnych wskazały analogię pomiędzy *szokiem* przeżywanym przez pracowników a *szokiem kulturowym*, opisanym przez antropolog kultury Rachel Irwin (2007). Konkluzjami z prowadzonych analiz (Borowska-Beszta, 2008) było m.in. wskazanie istnienia *szoku kulturowego*, w studiowanej i złożonej kulturze zawodowej, kulturze organizacyjnej wśród nowo przyjętych do pracy opiekunów/terapeutów, w zespole placówek stacjonarnych i dziennych, wspierających dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną. Moim zdaniem temat szoku kulturowego, manifestujący się w edukacyjnych, opiekuńczych, wspierających scenach kulturowych i kulturach niepełnosprawności, wymaga jeszcze odrębnych i szerokich badań etnograficznych.

*Rdzenne typologie i kategorie* są drugim sposobem manifestowania się tematów kulturowych, zdaniem Ryana i Bernarda (2003). Natomiast działania badacza polegają na poszukiwaniu lokalnych (tubylczych) pojęć, które mogą brzmieć nieznamo lub są używane w nieznanym sposób. Cytowani autorzy sądzą, że Michael Quinn Patton (1990, s. 393–400) nazywał takie sposoby wyrażania *rdzennymi kategoriami* i porównywał je z „typologiami skonstruowanymi przez badacza”. Natomiast ich zdaniem teoretycy ugruntowani odnoszą ten proces do poszukiwania *pojęć lokalnych* (Strauss, 1987, s. 28), a z kolei etnografowie nazywają ten sam proces poszukiwaniem *typologii lub klasyfikacją* (Bogdan, Taylor, 1975, s. 83) lub też poszukiwaniem *symboli lingwistycznych* (Spradley, 1979). *Metafory i analogie* to trzeci wymieniony sposób przejawiania się tematów kulturowych. Stanowią one, zdaniem Ryana i Bernarda (2003), trzecie źródło tematów kulturowych. Autorzy sięgają do analiz pionierskiej pracy, napisanej przez George’a Lakoffa i Marka Johnsona (1980), gdzie stwierdzają, że ludzie często reprezentują własne myśli, zachowania i doświadczenia za pomocą analogii i metafor. Analizy tego typu, również dla Ryana i Bernarda (2003), stają się poszukiwaniem metafor w wypowiedziach i następnie dedukowaniem schematów lub tematów kulturowych, które wytworzyły te metafory lub analogie. Przykład, jaki wskazują uczeni, dotyczył badań prowadzonych przez Naomi Quinn (1996). Autorka analizowała setki godzin wywiadów w celu odkrycia fundamentalnych tematów, poruszanych przez małżeństwa amerykańskie, aby zrozumieć sposób, w jaki dane tematy są powiązane ze sobą. Odkryła, że ludzie, mówiąc o zaskakujących sytuacjach i rozpadzie małżeństw, używali metafory, że małżeństwo uprzednio było jak „skała Gibraltaru” lub „scementowane”. Zdaniem badaczki informatorzy stosowali tę metaforę, ponieważ założyli, że badacz wie, iż „cement i skała Gibraltaru” są rzeczami trwałymi niemal na zawsze (Ryan, Bernard, 2003). Ja, podczas badań w latach 1993–2002 (Borowska-Beszta, 2005), przeprowadzonych wśród 18 terapeutów zajęciowych dla dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną, odkryłam pewną metaforę – terapia zajęciowa jest cięższa niż

„praca w kopalni”. Oznaczało to pracę w trudnych warunkach, często fizyczną (np. noszenie przez terapeutów osób na wózkach po schodach), wyczerpującą „pod powierzchnią” miłych codziennych spotkań z osobami z niepełnosprawnością. Czwartym źródłem manifestowania się tematów kulturowych są zmiany w strukturze tekstu lub wypowiedzi, tzw. przejścia (*tranzyty*). Ryan i Bernard (2003) uważają, że naturalnie występujące zmiany w treści tekstów mogą być symbolicznym wskazaniem tematów kulturowych. Szczególnie nowe podtematy, podrozdziały, mogą, zdaniem autorów, wskazywać również zmiany w pojawiających się tematach. Ponadto uczeni uważają, że nawet podczas głoszonych referatów tematy kulturowe mogą manifestować się w sytuacjach stosowania pauz, zmiany tonu głosu lub przez obecność określonych zwrotów. Do takich konkluzji doszedł, cytowany przez uczonych, Michael Agar (1983), który zbadał zapisy argumentów przedstawionych przez niezależnych kierowców ciężarówek w publicznych przesłuchaniach międzystanowej komisji handlowej. Badacz zauważył, że każde przemówienie zostało podzielone na stałe sekcje tematyczne, które często były oddzielone metaforami, co wskazało zmiany w strukturze tekstu. Ryan i Bernard (2003) uważają ponadto, że zmiany (*tranzyty*) dostrzegalne są również podczas analiz wywiadów o określonej strukturze. W takich wywiadach badacze sterują zwykle przejściami z jednego tematu do innego. Autorzy uważają, że podczas naturalnej mowy „zmiany i tranzyty” tematów następują spontanicznie. Konieczność poświęcania większej uwagi fenomenom (zaznaczonym dobrą transkrypcją tekstu) ilustrującym przerwy i natężenia głośności mowy, zaproponował, zdaniem autorów, David Silverman (1993, s. 114–43).

Piątym sposobem manifestowania się tematów kulturowych oraz ich generowania są *podobieństwa i różnice* występujące w strukturze tekstu oraz czytanie między wierszami. To, co teoretycy ugruntowani Barney G. Glaser i Strauss (1967, s. 101–116) nazywali „metodą stałych porównań”, która obejmuje poszukiwanie podobieństw i również poprzez systematyczne porównania w danych, Ryan i Bernard (2003) wskazują jako poszukiwanie podobieństw i różnic oraz zalecenia czytania między wierszami. Autorzy kontynuują, że zwykle, w sposób typowy, analitycy, teoretycy ugruntowani rozpoczynają analizy tekstu poprzez analizę linearną treści – wiersz po wierszu, pytając „o czym jest to zdanie?”, oraz „czym się różni od opisanych raportów lub publikacji naukowych?”. Inna technika porównawcza wskazana przez autorów zakłada wybieranie „par wyrażen” podczas analiz tekstów pochodzących od tego samego informatora oraz stawianie pytań, w jaki sposób te wyrażenia są podobne lub różnią się od wyrażen użytych przez innego informatora. Jeśli, zdaniem Ryana i Bernarda (2003), określony temat jest obecny w obu wyrażeniach, następnym pytaniem jest pytanie o różnice stopnia (natężenia) lub rodzaju danych różnic. Natężenie i siła tematu kulturowego, zdaniem autorów, mogą prowadzić do nazwania przez badacza podtematów i wzbogacić strukturę analiz. Przykładem może być to, że badacz ogląda dwa klipy wideo i ustala, że oba wskazują jeden wspólny temat – lęk. Dzięki skrupulatnemu obliczaniu badacz zapisuje,

że dwa z prezentowanych są słabo wyrażone, lecz jedno z nich jest wyrażone werbalnie, inne jest wyrażone słabym gestem. To właśnie, według Ryana i Bernarda (2003), badacz zapisuje jako podtematy. Kolejno autorzy zalecają porównywanie par fragmentów tekstu, pytając o różnice między całymi fragmentami lub o sprawy, którym twórcy tekstu poświęcają uwagę. Podczas tej czynności badacze stawiają hipotetyczne pytania, takie jak: „Co byłoby, gdyby informatorem, który stworzył ten tekst, była kobieta, a nie mężczyzna?”. Mogą również pytać o to, w jakich zakresach wskazywane w treściach podejścia są zbieżne lub nie, z doświadczeniami badaczy. Niemniej ważna jest podczas prac analitycznych umiejętność abstrahowania od tekstu i czytanie między wierszami. Tę technikę czytania zalecają Bogdan i Sari Knopp Biklen (1982), stawiając jednocześnie pytania: „Co mi to przypomina?” (Bogdan, Biklen, 1982, s. 153).

Szóstym sposobem generowania tematów kulturowych jest *proces dekodowania połączeń językowych w tekście i danych werbalnych*. Ryan i Bernard (2003) zalecają staranne przeszukanie i przeglądanie tekstu w poszukiwaniu słów i zwrotów, takich jak: „ponieważ”, „od czasu”, „jako skutek”, które zdaniem autorów często wskazują relacje przyczyn i skutków. Ryan i Bernard (2003) uważają natomiast, że słowa i zwroty, takie jak: „jeżeli”, „zatem”, „raczej”, „zamiast”, często sygnalizują związki i uwarunkowania. Z kolei zwrot „jest rodzajem” jest związany z prostą inkluzją i klasyfikowaniem związków np. „lew jest kotem”. Autorzy kontynuują, że relacje między wyrażeniami w tekście są oznaczone słowami: „przedtem”, „potem”, „wtedy”, „następnie”. Natomiast typowo negatywne cechy opisu zjawisk, zdaniem autorów, pojawiają się rzadziej niż pozytywne. Towarzyszą im zwykle słowa: „nie”, „żaden”, „nikt”, słowa z przedrostkiem „nie” (i jego allomorfy) – te sposoby, według autorów, mogą być również szybkim sposobem identyfikowania niektórych tematów w teście (Ryan, Bernard, 2003).

Poszukiwania słów stanowiących połączenia językowe mogą pomóc odkryć tematy kulturowe poprzez poszukiwanie grup słów oraz połączeń oraz poprzez ustalanie relacji między nimi. Analogiczną propozycję wskazał Spradley (1979), publikując swą sławną uniwersalną relację semantyczną wraz z jej wariantami (zob. Borowska-Beszta, 2005). Innymi rzecznikami propozycji poszukiwania relacji logicznych między słowami i wyrażeniami byli wcześniej, zdaniem Ryana i Bernarda (2003), Casagrande i Hale (1967). Badacze ci sugerowali poszukiwanie w tekstach cech, czyli atrybutów np.: (X jest Y), związków warunkowych (np. jeśli X, to Y), funkcji (np. X jest sposobem wpływu na Y), orientacji przestrzennych (np. X jest blisko Y), definicji operacyjnych (np. X jest narzędziem do zrobienia Y), przykładów (np. X jest przykładem wystąpienia Y), porównań (np. X przypomina Y), klasy inkluzyjnej (X jest członkiem klasy Y), synonimów, (X odpowiednik Y), antonimów (np. X jest negacją Y), pochodzenia (np. X jest źródłem Y), rotacji (np. X jest definiowany przez X) (Ryan, Bernard, 2003, s. 92).

Cytowane źródła tematów kulturowych, czyli metafory istniejące w danej scenie kulturowej, zmiany struktur tekstu, połączenia i relacje językowe, stanowią zdaniem Ryana i Bernarda (2003) zdolność mówcy natywistycznego (informatora) do umocowania znaczenia w tekście. Autorzy kolejno opisują siódmy sposób generowania tematów kulturowych, leżący po stronie badacza. Polega on na generowaniu tematów kulturowych na drodze ustalania danych brakujących, pominiętych przez informatorów. Antropolodzy Ryan i Bernard (2003) uważają, że zamiast stawiania pytań o to, co jest w danych, badacz może postawić sobie pytanie o to, czego brakuje i o czym informatorzy milczą. Badacze praktycy terenowi, etnografowie również zwracają uwagę w terenach badawczych na dane tzw. brakujące i pominięte, dodałabym przemilczane. Podobne techniki poszukiwań tematów stosują, moim zdaniem, recenzenci dowolnych prac naukowych. Podobną technikę zaproponował również Tim Rapley (2010) w ostatnim rozdziale analizy dyskursu i konwersacji. Postępując zgodnie z zaleceniami, autorzy cytują Bogdana i Taylora (1975), wskazując potrzebę wyczulenia badacza na wszelkie kwestie, które są celowo lub nieintencjonalnie unikane przez podmiot. Przywołana przez autorów Susan Gal (1991) wskazała, że fenomen może się manifestować m.in. tym, że np. kobiety mające silnie ugruntowane przekonania religijne mogą podczas wywiadów unikać tematu lub nie wspominać o uprzednich aborcjach. Ryan i Bernard (2003) uważają, że tematy uzyskane w ten sposób należy dokładnie zbadać, aby uniknąć błędów związanych z tym, że badacze znajdują to, czego właśnie szukają, a nie to, co faktycznie definiuje teren i badana scena kulturowa. W rzeczywistości, zdaniem Spradleya (1979), „braki w treściach” mogą wskazywać pierwotne założenia *norm istnienia danej kultury*. Dodam, że znajdujące się głęboko pod powierzchnią wiedzy kulturowej danej *explicite*. Spradley (1979, s. 57–58) zaobserwował, że kiedy informatorzy odpowiadają badaczowi na pytania, zdarza się, że w naturalny sposób „opuszczają” wzmiankowanie spraw oczywistych dla członków danej sceny kulturowej. Są to kwestie, o których „wszyscy wiedzą”. Spradley (1979) nazwał ten proces „skracaniem oświadczenia”. Poszukiwanie brakujących tematów w danych nie jest zatem proste i łatwo można popełnić błędy. Moim zdaniem wiele zależy od poziomu relacji uprzednio nawiązanej w terenie. Inaczej będzie rozmawiał uczestnik badań, który ma zaufanie do badacza (faza kooperacji), a inaczej uczestnik znajdujący się w fazie obawy. Sprawa brakujących danych może budzić wiele emocji, negatywnych ocen u początkujących badaczy, co mogłam obserwować, prezentując fragment danych wizualnych architektury wnętrza jednego z polskich Specjalnych Ośrodków Szkolno-Wychowawczych (SOSW) studentom pierwszego stopnia, kierunku pedagogika specjalna. Te unikatowe dane zostały zebrane przez grupę innych studentów, podczas zadania terenowego, na zajęcia prowadzone pod moim kierunkiem. Zdumienie wzbudziły *dane brakujące*, czyli brak drzwi w toaletach SOSW mieszczącego się w byłym pałacu, który w latach PRL-u został przejęty przez skarb państwa. Okazało się, że w nowoczesnych i czystych toaletach danego SOSW zdjęto drzwi i mieszkańcy internatu załatwiali po-

trzeby fizjologiczne niemalże publicznie (wzorem starożytnych Rzymian), w trzech sąsiadujących ubikacjach. Te *brakujące dane wizualne*, drzwi, były tak dużym zaskoczeniem dla studentów analizujących dane (czyli początkujących badaczy), że nie dochodzili do wewnętrznego (*emicznego*) rozumienia faktu, a co za tym idzie, całego procesu warunkującego zdjęcie drzwi od toalet oraz pozostali przy zewnętrznym (*etic*) rozumieniu fenomenu, jako „karygodnej ingerencji w intymność wychowanków SOSW”. Głębsze poszukiwania znaczeń nie były zdaniem studentów pierwszego stopnia konieczne, skoro znaleźli już dowód na „łamanie praw”. Chęć powiedzieć, że dociekliwy badacz nie poprzestaje jednakże jedynie na zewnętrznym (*etic*) rozumieniu i poszukuje uzasadnień oraz wewnętrznych (*emicznych*) koncepcji leżących u podstaw danych decyzji. Problematyka brakujących danych może mieć zupełnie inne wymiary i nie być dana naocznie, jak w wyżej wymienionym przykładzie. Trudność studentów polegała również na doświadczeniu tarcia na płaszczyźnie wartości wnoszonych do badań i wartości zastanych w terenie. Ten interesujący i unikatowy temat kulturowy „brakujących drzwi” był obserwowany tylko w jednym z ośrodków. Chęć powiedzieć, że zaobserwowałam pewną prawidłowość podczas prezentowania grupom studentów pierwszego stopnia fotografii z seledynowymi, wyremontowanymi łazienkami i toaletami bez drzwi. Moim zdaniem studenci, poprzez zaskoczenie i konfrontację z innymi wartościami i normami kulturowymi, zostali zupełnie zablokowani na możliwość poznania głęboko ukrytych przyczyn zdjęcia drzwi, które jako *wartość* i *norma* były tak właśnie regulowane w danej kulturze. Trudno dociec przyczyn, lecz mogło chodzić np.: o bezpieczeństwo lub zminimalizowanie grupowego onanizowania się, przemocy seksualnej etc. Po moich uwagach poszerzających nieco optykę norm kulturowych dotyczących drzwi studenci odpowiadali nadal „oceniająco”, że inne uwarunkowania niczego nie usprawiedliwiają, ponieważ „nie zmniejszają realizacji potrzeb seksualnych, czyli onanizowania się chłopców, i nie zmniejszają przemocy”. Doświadczenie tak silnych odczuć protestu i zaskoczenia na skutek konfrontacji z regułami i normami w badanej scenie kulturowej spowodowało pewien metaforyczny stupor poznawczy u studentów. Mam wrażenie, definiowany lękiem przed poznaniem tła i uwarunkowań, które mogłyby być bardziej szokujące. Myślę, że analiza „danych brakujących” jest sposobem niezwykle trudnym, wymagającym wielokrotnego sprawdzania i rekurencyjności w terenie.

Kolejnym sposobem manifestowania się tematów kulturowych i ich generowania są *inne źródła teoretyczne i doniesienia naukowe innych uczonych*. Autorzy piszą, że oprócz identyfikowania tematów kulturowych pochodzących z terenu i od rdzennych informatorów, innymi tematami będą te związane z teorią oraz doniesieniami naukowymi innych. Spradley (1979, s. 199–201) zaproponował wspomniane przeze mnie uprzednio uniwersalne tematy kulturowe, obecne w raportach badaczy. Są to: konflikty społeczne, sprzeczności kulturowe, nieformalne metody kontroli społecznej, rzeczy, które ludzie robią podczas utrzymywania relacji społecznych, metody,

którymi się posługują, aby zdobyć i utrzymać status, informacje o tym, w jaki sposób rozwiązują problemy. Ryan i Bernard (2003) wskazali, że Bogdan i Biklen (1982, s. 156–158) zaproponowali, aby analizując dane teoretyczne z doniesień naukowych w poszukiwaniu tematów kulturowych, analizować kontekst, perspektywy informatorów, to, w jaki sposób informatorzy „myślą o ludziach, obiektach, procesach, działaniach, zdarzeniach i relacjach”. Natomiast, zdaniem autorów, Strauss i Corbin (1990, s. 158–175) polecali, aby badacze byli bardziej uwrażliwieni na następujące elementy: warunki, działania, interakcje i konsekwencje dla teorii. Teoretyzowanie przed wejściem w teren, podczas przygotowywania założeń projektów badawczych, może, niestety, zdaniem Kathy Charmaz (1990), hamować formowanie świeżych pomysłów oraz dokonywanie odkryć zaskakujących, nowych związków między danymi. Autorka wskazała, że analizując dane z perspektywy bardziej zorientowanej teoretycznie, uczeni powinni szczególnie uważać, aby nie znaleźć tylko tego, czego poszukiwali. Trwałe unikanie teorii i generowanie tematów kulturowych z teorii może, z drugiej strony, stwarzać ryzyko niemożliwości zbudowania połączenia między danymi terenowymi i ważnymi pytaniami badawczymi.

### Czynności praktyczne generowania tematów kulturowych

Pierwszą z czynności zaproponowanych przez Ryana i Bernarda (2003) jest fragmentaryzowanie i sortowanie tekstu. Autorzy uważają, że po wstępnym czytaniu i oglądzie tekstu znakowanie, cięcie i sortowanie danych polega na zaznaczaniu charakterystycznych cytatów (fragmentów w danych dosłownych – *verbatim*) lub wyrażen, które badaczowi wydają się w jakiś sposób ważne, a następnie pogrupowaniu wyrażen w tzw. grupy „idące z nimi w parze”, czyli połączone. Lincoln i Guba (1985, s. 347–51) wskazali szczegółowy opis techniki fragmentaryzowania i sortowania danych, na drodze ich stałego porównywania. Autorzy Ryan i Bernard (2003) uważają, że istnieje wiele odmian tej techniki, podkreślają znaczenie zachowania kontekstu podczas fragmentaryzacji i „cięcia danych”. Wiele technik, zdaniem autorów, opiera się na fizycznym procesie wycinania oraz układania na stole fragmentów wyrażen dosłownych (*verbatim*). Autorzy proponują, aby po wycięciu i ułożeniu w grupy każdą grupę tematów nazwać i w ten sposób powstały tematy kulturowe. Podczas analiz danych, we własnych badaniach etnograficznych w latach 1993–2002 i analizach 18 wywiadów, zastosowałam do oznaczeń proste symbole graficzne, własnego pomysłu, które nanosiłam na marginesach tekstualnej transkrypcji tekstu, bez fizycznego cięcia całości transkrypcji. Wszystkie powiązane ze sobą wyrażenia z danych *verbatim* oznaczałam identycznym symbolem graficznym. Drugim etapem było graficzne tworzenie symboli inkluzyjnych, obejmujących symbole włączone. Moje rozwiązanie było o tyle prostsze, że posługując się symbolem graficznym – rysunkiem, kolorem i tekstem – błyskawicznie porządkowałam duże ilości danych.

Metakodowanie, druga czynność generowania tematów kulturowych opisana przez Ryana i Bernarda (2003), jest moim zdaniem zbliżone do analizy taksonomicznej proponowanej przez Spradleya (1979), którą opisałam w publikacji z 2005 roku (Borowska-Beszta, 2005). Według Ryana i Bernarda (2003) metakodowanie jest etapem generowania tematów kulturowych, polegającym na szczegółowej analizie związków między tematami. Ustala się zatem relacje między tematami *a priori* i nowymi, odkrywanymi tematami, analogicznie do pracy teoretyków ugruntowanych. Kolejno ustala się hierarchię tematów oraz to, które z tematów są nadrzędne (Ryan, Bernard 2003). Technika wymaga posiadania zgromadzonych danych (transkrypcji z wywiadów, całych tekstów, zdjęć itp.) oraz całego i stałego zestawu tematów *a priori*. Zdaniem cytowanych autorów dzięki omawianej technice można wytworzyć wiele tematów i podtematów.

### Konkluzje

Przedstawione koncepcje analizy jakościowej, manifestacje tematów kulturowych oraz techniki ich generowania służą dwóm różnym elementom jednego, jakościowego projektu badawczego. O ile tematy (kulturowe) generowane *a priori* stanowią punkty wyjścia badacza, który formułuje i zapowiada audytorium założenia własnego projektu badawczego, o tyle tematy kulturowe *a posteriori* badacz tworzy po realizacji badań terenowych. Problematyka przedstawiona w niniejszym tekście wymaga komentarza precyzującego wybrane warunki realizacji technik wskazanych przez Ryana i Bernarda (2003). Moim zdaniem propozycja autorów jest skierowana do badaczy posiadających doświadczenie naukowo-badawcze lub też przedstawiona propozycja generowania technik i prowadzenia analiz tematów kulturowych może być z powodzeniem realizowana przez studentów zaawansowanych w pracach badawczych terenowych, czyli co najmniej studentów studiów magisterskich.

### Bibliografia

- Agar M. (1973), *Ethnography and the addict* [in:] L. Nader, T.W. Maretzki (eds.), *Cultural illness and health*, DC: American Anthropology Association, Washington, s. 35–42.
- Bogdan R., Taylor S.J. (1975), *Introduction to qualitative research methods*, John Wiley, New York.
- Bogdan R., Biklen S.K. (1982), *Qualitative research for education: An introduction to theory and methods*, 2d ed., Allyn & Bacon, Boston.
- Borowska-Beszta B. (2001), *Pracownicy Fundacji (metoda etnograficzna)* [w:] A. Wojciechowski, B. Borowska-Beszta (red.), *Formowanie się wspólnoty w Fundacji im. Brata Alberta*

- w *Radwanowicach*, Wydawnictwo i Drukarnia Towarzystwa Słowaków w Polsce, Kraków, s. 260–322.
- Borowska-Beszta B. (2005), *Etnografia dla terapeutów (pedagogów specjalnych) – szkice metodologiczne*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Borowska-Beszta B. (2008), *Anatema (?) szoku kulturowego w andragogice specjalnej*, „Edukacja Otwarta”, nr 2, s. 163–179.
- Borowska-Beszta B. (2013), *Etnografia stylu życia kultury dorosłych torunian z zaburzeniami rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Bulmer M. (1979), *Concepts in the analysis of qualitative data*, “Sociological Review”, No. 27(4), s. 651–77.
- Casagrande J.B., Hale K.L. (1967), *Semantic relations in Papago folk definitions* [in:] D.H. Hymes, W.E. Bittle (eds.), *Studies in Southwestern ethnolinguistics: Meaning and history in the languages of the American Southwest*, Mouton & Co, Paris, s. 165–193.
- Charmaz K. (1990), “Discovering” chronic illness: Using grounded theory, „Social Science and Medicine”, 30:1161–72. 2000.
- Charmaz K. (2000), *Grounded theory: Objectivist and constructivist methods* [in:] N. Denzin, Y. Lincoln (eds.), *Handbook of qualitative research*, 2d ed., Thousand Oaks, CA, Sage, s. 509–536.
- D’Andrade R. (1991), *The identification of schemas in naturalistic data* [in:] M.J. Horowitz (ed.), *Person schemas and maladaptive interpersonal patterns*, University of Chicago Press, Chicago, s. 279–301.
- D’Andrade R. (1995), *The development of cognitive anthropology*. Cambridge, UK.
- Dey I. (1993), *Qualitative data analysis: A user-friendly guide for social scientists*, Routledge Kegan Paul, London.
- Gal S. (1991), *Between speech and silence: The problematics of research on language and gender* [in:] Michaela di Leonardo (ed.), *Gender at the crossroads of knowledge: Feminist anthropology in the postmodern era*, University of California Press. Berkeley, s. 175–203.
- Glaser B.G., Strauss A. (1967), *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative, research*, Aldine, New York.
- Guba E.G., Lincoln Y.S. (1982), *Epistemological and methodological bases of naturalistic inquiry*, “Educational Communication and Technology Journal” 30:233–52.
- Irwin R. (2007), *Culture shock: Negotiating feelings in the field*, “Anthropology Matters”, 9(1), [http://www.anthropologymatters.com/index.php/anth\\_matters/article/view/64/123](http://www.anthropologymatters.com/index.php/anth_matters/article/view/64/123) [data dostępu: 12.10.2015].
- Lakoff G., Johnson M. (1980), *Metaphors we live by*, University of Chicago Press, Chicago.
- Lincoln Y.S., Guba E.G. (1985), *Naturalistic inquiry*, CA: Sage, Beverly Hills.
- Maxwell J. (1996), *Qualitative research design: An interactive approach*, CA: Sage, Thousand Oaks.
- Opler M.E. (1945), *Themes as dynamic forces in culture*, “American Journal of Sociology”, No. 5, s. 198–206.
- Patton M.Q. (1990), *Qualitative evaluation and research methods*, CA: Sage, Thousand Oaks.
- Quinn N. (1996), *Culture and contradiction: The case of Americans reasoning about marriage*, *Ethos* 24:391–425.
- Rapley T. (2010), *Analiza konwersacji, dyskursu i dokumentów*, tłum. A. Gąsior-Niemiec, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.



- Ryan G., Bernard H.R. (2003), *Techniques to Identify Themes*, "Field Methods", Vol. 15, No. 1, February, s. 85–109.
- Silverman D. (1993), *Interpreting qualitative data: Methods for analysing talk, text and interaction*, Sage, London.
- Spradley J. (1979), *The Ethnographic Interview*, Holt, Rinehart & Winston, New York.
- Strauss A. (1987), *Qualitative analysis for social scientists*, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom.
- Strauss A., Corbin J. (1990), *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*, CA: Sage, Thousand Oaks.
- Wolcott H.F. (1992), *Posturing in qualitative inquiry* [in:] M.D. LeCompte, W.L. Millroy, J. Preissle (eds.), *The Handbook of Qualitative Research in Education*, Academic Press, New York, s. 3–52.